

İlk yaratılan varlık konusundaki rivayetler

İslâmî literatürde ilk yaratılan varlığın ne olduğu konusunda geniş bir ihtilaf bulunmaktadır. Bu konuda her ilim erbabının meseleyi kendi bakış açılarından değerlendirdikleri görülmektedir. İlk yaratılan varlığın ne olduğu

konusundaki bazı rivayetlerin de görüş ayrılıklarının şekillenmesinde rol oynadığı aşikârdır. Bu konudaki rivayetlerin en meşhurunu akıl hadisi oluşturur. Bunun için burada önce akıl hadisi incelenecek, daha sonra diğer bazı rivayetler söz konusu edilecektir.

Akıl Hadisi

Akıl hadisinin başlıca üç şekilde nakledildiğini görmekteyiz :

1-"Allah'ın ilk yarattığı şey, akıldır".¹

2-"Allah akılı yarattığı zaman ona : 'Öne dön' dedi, o da döndü. Sonra ona: 'Arkaya dön' dedi, o da döndü. Sonra: 'Ben kimim?', diye sordu. Akıl dedi ki: 'Sen Azizsin'. Bunun üzerine Allah Teâlâ şöyle buyurdu: 'İzzetim hakkı için, seni ancak izzetli varlıklar içinde yaşatacağım'. Başka bir rivayette: 'İzzetim ve celâlim hakkı için senden daha şerefli bir şey yaratmadım. Seninle alır, seninle veririm'.²

1 Bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî, *el-Mevzûâtü'l-kübrâ*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Karaçi, ts., s. 82; İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Kesfû'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs amme's-tebera mine'l-ehâdisi alâ elsineti'n-nâs*, thk. Ahmed el-Kalâş, Kahire, ts., I, 309.

2 Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebi'd-Dünya, *Kitâbü'l-akl ve fadlih*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl-Yüsrî Abdülğani Abdullah, Beyrut, 1993, s. 16 (*Mevsuatü Resâilî'bn Ebi'd-Dünya* içinde); Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl fî ma'rifeti ehâdisi'r-rasûl*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1992, II, 60; Ebû Cafer Muhammed b. Amr el-Ukaylî, *ed-Duafâ'u'l-kebir*, thk. Abdülmü'tî Emin Kal'acî, Beyrut, 1984, III, 175; Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, bsk. y. yok, 1985, VIII, 283; Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî, *el-Kâmil fi'd-duafâ*, Beyrut, 1985, II, 797-798 ve VI, 2040; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şuabü'l-îman*, thk. Ebû Hacer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1990, IV, 154-155; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-*

3-"Allah'ın ilk yarattığı şey, akıldır. Ona (yarattığı zaman) : 'Öne dön' dedi, o da döndü. Sonra : 'Arkaya dön' dedi, o da döndü. Sonra Allah şöyle buyurdu : 'İzzetim ve celâlim hakkı için, kendime senden daha kıymetli bir şey yaratmadım. Seninle alır, seninle veririm. Seninle mükâfatlandırır, seninle cezalandırırım'"³ İbn Mes'ud'dan gelen diğer bir rivayette ise "Allah'ın ilk yarattığı şey akıldır. Ona 'öne dön' dedi, döndü. 'Arkaya dön' dedi, döndü. Bunun üzerine Allah buyurdu ki : 'Kendime senden daha sevimli bir şey yaratmadım. Seni ancak mahlukatın bana en sevimsisi içinde terkip edeceğim (bulunduracağım)'"⁴ buyurulmuştur. Merfu olan bu rivayet Rezin b. Muâviye tarafından nakledilmiştir.⁴

Menâru'l-münîf fi's-sabîhi ve'd-daîf, thk. Ahmed Abdüşşâfi, Beyrut, 1988, s. 64; Ebu'l-Hasen Ali b. Abdillâh es-Semhûdî, *el-Gummâz ale'l-lümmâz fi'l-mevzûâtî'l-meshûrât*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Beyrut, 1986, s. 66; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdirrahman es-Sehâvî, *el-Mekâsîdül-basene fi beyânî kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştebira ale'l-elsine*, thk. Muhammed Osman el-Huş, Beyrut, 1985, s. 198; Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 75, 188, 317; el-Aclûnî, *Keşf*, I, 275.

3 Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Kahire, 1932, VII, 318; Ebû Şücâ Şîrîye b. Şehrdâr ed-Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, thk. es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1986, I, 13; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Beyrut, 1986, I, 99; Ebu'l-Fadâil el-Hasen b. Muhammed es-Sağânî, *Mevzûâtü's-Sağânî*, thk. Necm Abdurrahman Halef, Beyrut, 1985, s. 35; el-Aclûnî, *Keşf*, I, 309; ayr. bk. Muhammed Abdülmüteâl el-Cebrî, *el-Müştebir mine'l-hadis*, Kahire, 1987, s. 45-47; M. Tayyib Okıç, *Tefsîr ve Hadîs Usulünün Bazı Meseleleri*, haz. Hayati Yılmaz, İstanbul, 1995, s. 239. Burada merhum Tayyib Okıç tarafından hadis, kudsi hadis olduğu belirtilmiştir. Ancak görebildiğimiz kaynakların hiç birinde akıl hadisinin hadis-i kudsi şeklinde nakledildiğine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

4 Muhammed b. Muhammed el-Fâsî el-Mağribî, *Cem'u'l-fevâid min Câmii'l-usûl ve Mecmai'z-zevâid*, Lahor, ts., II, 429; ayrıca bk. Ebu's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Câmiu'l-usûl fi ehâdisi'r-rasûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnâût, Beyrut, 1970, IV, 18. İbnü'l-Esîr, kitabı kütüb-i sitte hadislerini ihtiva etmekle birlikte burada hadisin kaynağını belirtmemektedir. Bu da gösteriyor ki kitabına esas aldığı Rezin b. Muâviye'nin kütüb-i sitte tecridinde geçtiği halde söz konusu hadisin kütüb-i sittedeki yerini bulamamıştır. Nitekim yukarıda adı geçen el-Mağribî de hadisi Rezin b. Muâviye'nin rivayet ettiğini söylemekle yetinmiş ve İbnü'l-Esîr'in de Rezin'in ilavesi olan hadislerin kaynağını bulamadığında kaynak kısmını araştırılmak üzere boş bıraktığını ifade etmiştir. (Bk. *Cem'u'l-fevâid*, I, 9). Bu durumda akıl hadisinin kütüb-i sitte ile alakası sadece kütüb-i sitte üzerinde çalışma yapan âlimlerden Rezin b. Muâviye'nin kaynak ve yerini belirtmeksizin kitabında zikretmesinden ibaret kalmaktadır. Oysa onun bu tasarrufu daha sonra gelen İbnü'l-Esîr ve el-Mağribî tarafından doğrulanamamış ve akıl hadisinin en azından mevcut nüshaları itibariyle kütüb-i sittede bulunmadığı tespit edilmiştir. Onun dışında ne daha önce, ne de daha sonra gelen âlimlerden hiç kimsenin akıl hadisini kütüb-i sitt-eye mal ettiği bilinmemektedir. Dolayısıyla akıl hadisinin kütüb-i sitede, hatta Buhârî'de bulunduğu yolundaki iddia (Mehmet Bayrakdar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara, 1988, s. IX) gerçeği yansıtmamaktadır. Nitekim bu durum ♦

eş-Şevkânî ilave olarak şu lafızları da kaydetmektedir : “Ona kalk dedi, o da kalktı”, “ona otur dedi, o da oturdu”, “senden daha hayırlı, daha faziletli, daha güzel ... bir şey yaratmadım”, “seninle tanınırım”, “ceza sana terettüb eder”.⁵

Hadis Hakkında Ulemanın Görüşleri

Akıl hadisi kaynaklarda yukarıdaki lafızlarla yer almakla birlikte, hadisi esasen ikinci ve üçüncü rivayetlere indirgemek mümkündür. Anlaşılan o ki, bazı müellifler hadisi üçüncü ve tam şekliyle almışlar, bazıları ilk cümle olmaksızın ikinci şekliyle kaydetmişler, diğer bazıları da sadece ilk cümleyi alarak hadisin kalan kısmını ihtisar etmişlerdir. Dolayısıyla birinci ve üçüncü rivayeti bir olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim hadisle ilgili değerlendirmelerin yoğunluğunu daha ziyade ikinci ve üçüncü rivayetler oluşturmaktadır. Neticede her üç şekliyle de akıl hadisini çeşitli açılardan tetkike tabi tutan âlimler bu konuda üç gruba ayrılmışlardır : a-Mevzu diyenler b-Zayıf diyenler. c-Makbul diyenler.

a-Mevzu Diyenler

Mevzu olduğunu söyleyenlerin bir kısmı hadisin ravilerini tenkit ederken, bir kısmı hadis hakkında umumi hükümler vermeyi tercih etmiş, bir kısmı da mutlak olarak akıl ve fazileti konusunda herhangi bir sahih rivayet bulunmadığını belirtme yoluna gitmiştir. Hadisi çeşitli tarihleriyle sened yönünden tenkit edenlerin, tenkitlerini daha ziyade ravilerin adaletlerine yönelttikleri ve ağır ifadeler kullandıkları görülmektedir. Bu da onları hadisin mevzu olduğu sonucuna götürmektedir. Şimdi hadisle ilgili değerlendirmeleri sırasıyla görelim.

İbn Hacer el-Askalânî birinci rivayet hakkında genel bir değerlendirme yaparak akıl hadisinin sübut bulan herhangi bir tariki bulunmadığını belirtmektedir.⁶

yazar tarafından kitabının yeni baskısında (Ankara, 1997, s. XIII) düzeltilmiş ve akıl hadisinin sadece bazı hadis kitaplarında yer aldığına işaretle yetinilmiştir. Ancak muttali olabildiğimiz hadis kaynaklarında da onun belirttiği şekilde “Allah’ın ilk yarattığı şey ilk akıldır” tarzında bir ifade bulunmamaktadır. Hadisin lafzı yukarıda geçtiği gibi “Allah’ın ilk yarattığı şey akıldır” şeklindedir. Yani hadiste “ilk akıl” ifadesi geçmez. Ayrıca yukarıda kaydedilen kaynaklarda yer aldığı şekliyle de akıl hadisi âlimler tarafından çeşitli tenkitlere tabi tutulmuş ve büyük çoğunluk tarafından mevzu veya en azından zayıf olduğu belirtilmiştir. Dolayısıyla hadisin sıhhatini belirlemede hadisçilerin görüşleri arasındaki izafiliği bir yetersizlik olarak takdim etmek ve tenkit için felsefeden haberdar olmayı şart koşmak (bk. Bayrakdar, a.g.e., a. yer) zaid görünmektedir. Kaldı ki bütün bunların da ötesinde üçüncü şekliyle akıl hadisinin, Neoplatonizm etkisiyle uydurulmuş hadislerden olduğu merhum Tayyib Okiç tarafından dile getirilmiştir (bk. *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, s. 238-239).

5 Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Fevâidü'l-mecmûa fi'l-ebâdîsi'l-mevzûa*, Kahire, 1960, s. 477.

6 Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut, 1988, VI, 221.

Öte yandan tenkide uğrayan ravilerin başında Dâvûd b. el-Muhabber (v. 206) gelir. es-Sehâvî ikinci ve üçüncü rivayetin senedinde yer alan Dâvûd'un kezzâb (çok yalancı-hadisi hiç bir surette alınmayan ravi) olduğunu söylemektedir.⁷ Dâvûd, diğer münekkitler tarafından da yalancılık ve hadis uydurmaçılığı ile itham edilmiştir.⁸ Onun, Hz. Peygamber'e (s.a.) isnaden akılla ilgili mevzu hadisler naklettiği *Kitâbü'l-akl* isimli bir eserinden bahsedilmektedir.⁹

İbn Adiy'in ikinci şekliyle Ebû Hureyre'den merfû olarak naklettiği hadisin senedinde el-Fadl b. Âsa vardır. Yahya b. Maîn onun hakkında 'raculü süin' (kötü bir adam) tabirini kullanır.¹⁰ Yine aynı seneddeki diğer ravi Hafîs b. Ömer hakkında İbn Hibban : "Sika ravilere istinaden mevzu hadisler rivayet eder. Onunla ihticac ittifakla helâl değildir" der.¹¹ ed-Dâra-kutnî'nin ikinci şekliyle başka bir tarikten rivayet ettiği hadisin isnadında ise, bir kezzâb (çok yalancı) olan Seyf b. Muhammed vardır.¹² el-Ukay-

7 es-Sehâvî, *el-Mekâsûd*, s. 199; Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 82.

8 Dâvûd b. el-Muhabber hakkında daha geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Dâvûd b. Muhabber", DİA (*Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*), İstanbul, 1994, IX, 35-36. Ayrıca çağdaş müelliflerden Ebû İshak el-Huveynî el-Eserî, Salâhuddin el-Müneccid'in *el-İslâm ve'l-akl alâ dav'i'l-Kur'âni'l-Kerim ve'l-hadisi'n-nebevi* adlı eserinde Dâvûd b. el-Muhabber'le ilgili olarak serdettiği görüşleri geniş bir şekilde tenkit edip tartışmaktadır, bk. *Cünnetü'l-murtâb bi nakdi'l-Muğni ani'l-hfzi ve'l-kitâb*, Beyrut, 1987, s. 62-76.

9 Bk. Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstatrafe li beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*, İstanbul, 1986, s. 52. Merhum Tayyib Okıç bu eserin "bugün artık tamamen kaybolmuş bulunduğunu" söylemektedir (bk. *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, s. 239). Ancak Dâvûd b. el-Muhabber'in bu kitabındaki hadislerin bir kısmı İbn Ebî Üsâme'nin *Müsned*'i vastasıyla günümüze ulaşmıştır. İbn Ebî Üsâme'nin eserini zevâidine alan İbn Hacer yirmi dokuz hadisten oluşan bu bölümdeki rivayetlerin hepsinin uydurma olduğunu, bunlardan hiç birinin sübut bulmadığını belirtmektedir. Nevarkî konumuz olan akıl hadisi bu rivayetler arasında bulunmamaktadır. Bk. *el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, thk. Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut ts., III, 13-23. Fakat es-Sehâvî, ikinci ve üçüncü şekliyle akıl hadisinin Dâvûd b. el-Muhabber tarafından *Kitâbü'l-akl* isimli bu eserde tahrir olunduğunu açık bir şekilde belirtmiştir. Bk. *el-Mekâsûd*, s. 199; ayrıca M. Tayyib Okıç de hadisin Dâvûd tarafından kitabında nakledildiğini ifade etmektedir. Bk. *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, s. 239.

10 Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, VII, 64-65; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban el-Büstî, *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisin ve'd-duafâ ve'l-metrûkin*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Halep, 1402, II, 210-211; Şemsuddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehabi, *Mizânü'l-iridâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, ts., III, 356.

11 *Kitâbü'l-mecrûhîn*, I, 259.

12 Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Karaçi, 1966, I, 174; Celâlüddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-Leâli'l-masnâa fi'l-ebâdisi'l-mevzûa*, Beyrut, 1983, I, 129; eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 477-478.

lî'nin başka bir tarikile Ebû Ümâme'den merfu olarak naklettiği ikinci rivayetin isnadında da iki meçhul ravi bulunmaktadır.¹³ İbnü'l-Cevzî ikinci şekliyle akıl hadisinin yukarıdaki varyantlarını zikrettikten sonra bunların hiç birinin sahih olmadığını ve Hz. Peygamber'den bu konuda bir hadis sübut bulmadığını söylemektedir. Nitekim onun kaydettiğine göre Ahmed b. Hanbel bu konuda "bu hadis mevzudur ve aslı yoktur" demiştir.¹⁴ ez-Zehebî *Mizân*'da akıl ve fazileti konusundaki bu rivayetin (ikinci rivayet) batıl olduğunu söylemiştir.¹⁵ ez-Zehebî *Telhisü'l-Mevzûât* (İbnü'l-Cevzî) adlı eserinde de ikinci şekliyle hadisin tariklerini zikrettikten sonra "bunun başka tarikleri de vardır, fakat hiç biri sahih değildir" demektedir.¹⁶ Yine es-Semhûdî ikinci şekliyle akıl hadisinin yalan ve asılsız olduğunu belirtmiştir.¹⁷ ez-Zerkeşî de hadisin ikinci rivayeti hakkında aynı hükmü tekrarlamaktadır.¹⁸

Üçüncü şekliyle de hadis es-Sağânî'nin ifadesine göre ittifakla mevzudur.¹⁹ Merhum Tayyib Okıç de üçüncü şekliyle akıl hadisinin, Neoplatonizm etkisiyle uydurulmuş hadislerden olduğunu belirtmektedir.²⁰

İbn Teymiyye *Buğyetü'l-murtâd* adlı eserinde her üç şekliyle akıl hadisini geniş bir şekilde incelemekte ve mevzu olduğunu ispata çalışmaktadır.²¹ İbn Teymiyye *Fetâvâ*'sının muhtelif yerlerinde de akıl hadisine her üç şekliyle atıfta bulunarak, bunun mevzu ve yalan bir rivayet olduğunda hadis ve ilim ehlinin ittifakı bulunduğunu ifade etmiştir.²²

Diğer taraftan bazı muhaddisler, aklın mahiyet ve fazileti konusundaki rivayetlerin genel bir değerlendirmesini yaparak bu konuda sahih bir hadis bulunmadığını belirtmişlerdir. Bunlardan biri olan İbnü'l-Kayyim akıl konusundaki rivayetlerin hepsinin yalan ve uydurma olduğunu söyleyerek, incelediğimiz akıl hadisini (ikinci rivayet) örnek verir.²³ Yine onun naklettiğine göre cerh ve ta'dil âlimlerinden el-Ukaylî,²⁴ İbn Hibban ve

13 Bk. *ed-Duafâ*, III, 175.

14 *el-Mevzûât*, I, 174-175.

15 eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 478.

16 Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Arrâk el-Kinânî, *Tenzihu's-şerîati'l-merfûa ani'l-abbâri's-şenâati'l-mevzûa*, thk. Abdülvehhab Abdüllatif-Abdullah Muhammed es-Siddik, Mısır, ts., I, 204.

17 es-Semhûdî, *el-Ğummâz*, s. 66.

18 Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 188.

19 es-Sağânî, *Mevzûât*, s. 35; el-Aclûnî, *Keşf*, I, 309.

20 Bk. *Tefsîr ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*, s. 238-239.

21 Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Buğyetül-murtâd fî'r-reddi ale'l-mütefel-sife ve'l-karâmita ve'l-bâtiniyye ehli'l-ilhâd mine'l-kâilîne bi'l-hulûl ve'l-ittihâd*, thk. Mûsâ b. Süleyman ed-Düveys, bsk. y. yok, 1988, s. 169 vd.

22 Abdurrahman b. Muhammed, *Mecmûu Fetâvâ*, XVIII, 336-338; XXXV, 153. Ayrıca bk. Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 75; el-Cebrî, *el-Müştehir*, s. 45.

23 *el-Menâr*, s. 64.

24 el-Ukaylî'nin görüşü için bk. *ed-Duafâ*, III, 175.

Ebu'l-Feth el-Ezdi de akıl konusunda herhangi bir sahih hadis bulunmadığını ifade etmişlerdir.²⁵

Öte yandan İbn Teymiyye sabit bile olsa hadisin felsefeciler tarafından tahrif edildiği kanaatindedir. Buna göre onlar felsefedeki ilk akıl nazariyesine dayanak bulmak için bu rivayeti kullanmışlardır. Halbuki hadisteki "evvel" lafzının zarf, "akıl" lafzının da mef'ul olarak mensub okunması daha isabetli ve hadisin diğer tariklerine daha muvafaktır.²⁶ Merfu okunması durumunda bile hadisten onların anladığı manada bir ilk akıl çıkarılamaz. Çünkü onların ilk akli yaratıcıdır, hadis ise onun mahluk olduğunu göstermektedir.²⁷

b-Zayıf Diyenler

Diğer bir kısım âlimler de hadisin bazı tariklerinde geçen ravileri daha ziyade ağır olmayan ifadelerle zapt açısından tenkit etmişler; bu da onları hadisin mevzu değil, bazı tarikleri itibariyle zayıf olduğu sonucuna götürmüştür. Mesela hadisi üçüncü şekliyle Hz. Âişe'den merfu olarak nakleden Ebû Nuaym, hadisin garib olduğunu ve ravilerden Sehl b. el-Merzuban'ın el-Humeydi'den bu hadisi rivayette teferrüd ettiğini (tek kaldığını), ayrıca rivayette vehmi (hatası) bulunduğunu söylemektedir.²⁸ Bu da hadisin zayıf olduğuna delalet etmektedir.²⁹ Nitekim el-İrâkî, *Ihyâ* hadislerinin tahririnde, üçüncü rivayetle hadisi et-Taberânî'nin *el-Evsat*'ta Ebû Ümâme'den, Ebû Nuaym'ın da *Hilye*'de Hz. Âişe'den zayıf isnadlarla naklettiklerini belirtmiştir.³⁰

Rivayetin ikinci şekline gelince Aliyyü'l-Kârî hadisin et-Taberânî'nin *el-Evsat*'ında Ebû Hureyre'den iki zayıf isnadla rivayet olunduğunu tasrih etmektedir.³¹ el-Beyhakî'ye göre ise ikinci rivayetdeki bu söz el-Hasen el-Basrî'ye ait olmakla meşhurdur. Bununla birlikte el-Beyhakî hadisin merfu

25 Bk. *el-Menâr*, s. 65; İbn Arrâk, *Tenzîh'u-şeria*, I, 204. Muhaddislerin hangi konulardaki hadislerin mevzu olabileceği yolunda ortaya koydukları genel prensipler için şu eserlere bakılabilir : İbnü'l-Kayyim, *el-Menâr* s. 47 vd.; Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 277 vd.; Yaşar Kandemir, *Mevzu Hadisler*, Ankara, 1984, s. 169-172.

26 Bu takdirde mana "Allah akli yarattığı zaman..." olmaktadır ki, bu manaya göre ilk akıl diye bir şeyden bahsedilemez.

27 İbn Teymiyye, *Buğye*, s. 179 vd. Ayrıca bk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım, *Mecmûu Fetâvâ Şeyhilislâm Ahmed İbn Teymiyye*, Rabat, ts. I, 244.

28 *Hilye*, VII, 318; ayrıca bk. es-Suyûtî, *el-Leâlî*, I, 130.

29 Dolayısıyla Çağfer Karadaş'ın bir makalesinde belirttiği gibi, Ebû Nuaym'ın akıl hadisinin sağlam bir senedinin bulunmadığını söylemesi ("Hadisciler, Kelamcılar ve Sufilerin Hadis Anlayışlarına İki Örnek", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 6, c. 6, Bursa, 1994 (bsk. tarihi, 1998), s. 264), onu uydurma saydığı anlamına gelmez. Çünkü bir hadisin mevzu olması ayrı, zayıf ya da senedinin zayıf olması ayrı bir konudur. Ebû Nuaym burada hadisi sened itibariyle tenkit etmiş ve zayıf bulmuştur, mevzu değil.

30 el-Gazzâlî, *Ihyâ*, I, 99 (dipnot); Aliyyü'l-Kârî, bunu et-Taberânî'nin *el-Kebîr*'de de naklettığını kaydeder, bk. *el-Mevzûât*, s. 75.

31 Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 188.

bir tarikini de sevketmektedir. Fakat yukarıda adı geçen el-Fadl b. İsa tari-kiyle Ebû Hureyre'den gelen bu rivayetin isnadı hakkında 'gayr-i kavî' (kuvvetli değil) ifadesini kullanır.³² el-Hakîm et-Tirmizî de *Nevâdiru'l-usûl*ünde Dâvûd b. el-Muhabber tarikiyle el-Hasen el-Basrî'den merfû ve muttasıl bir senedle akıl hadisini (ikinci rivayet) nakletmiştir. et-Tirmizî ikinci şekliyle akıl hadisini ayrıca el-Evzâî'den de merfû olarak kayde-der.³³ el-Hasen el-Basrî dışında akıl hadisi (ikinci rivayet) İbn Ebi'd-Dün-ya'nın bir rivayetinde İbn Abbas'ın azatlısı Küreyb'in sözü olarak da nakle-dilmiştir.³⁴

el-Hatîb et-Tebrîzî de Ebû Hureyre tarikiyle merfû olarak gelen ikinci ri-vayeti el-Beyhakî'nin *Şuabü'l-îman*'ından naklen zikrettikten sonra ulema-nın hadisle ilgili tenkitleri bulunduğunu söylemek suretiyle hadisteki zaafa işaret etmiştir.³⁵ *Mişkât* şarihlerinden Aliyyü'l-Kârî'nin naklettiğine göre el-Firûzâbâdî de aynı rivayetle akıl hadisinin zayıf olduğu kanaatindedir.³⁶ el-Hakîm et-Tirmizî'nin ikinci rivayetle hadisi naklederken "yürva" (rivayet olunduğuna göre) şeklinde temrîz sıygasını kullanması da hadisin zaafına bir işaret olsa gerektir.³⁷ Aliyyü'l-Kârî de hadisin tariklerinden bazılarında yer alan Dâvûd b. el-Muhabber'in yukarıda zikredildiği gibi kezâb (çok yalancı) bir ravi olmadığını belirttiikten sonra, bir hadisin sahih olmaması-nın mevzu olmasını gerektirmeyeceğini söylemektedir ki bu da onun hadi-si mevzu değil, en azından bazı tarikleri itibariyle zayıf görme eğiliminde olduğunu göstermektedir.³⁸

Yine el-Aclûnî³⁹ ikinci şekliyle ve ez-Zebîdî⁴⁰ ikinci ve üçüncü lafızla hadisi mevzu değil, zayıf görme eğilimindedirler.⁴¹

el-Kettânî ilk şekliyle akıl hadisi hakkında hadis ulemasının tenkitleri ol-duğunu belirttikten sonra bazılarının mevzu, bazılarının zayıf dediklerini söyleyerek ihtilafa işaret etmiştir.⁴²

32 *Şuabü'l-îman*, IV, 154-155.

33 es-Suyûtî, *el-Leâli*, I, 130.

34 *Kitâbü'l-akl ve fadlih*, s. 17.

35 Muhammed b. Abdillâh el-Hatîb et-Tebrîzî, *Mişkâtü'l-Mesâbih*, thk. Saîd Muhammed el-Lahhâm, Beyrut, 1991, III, 85.

36 Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-mefârih şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Multan, ts., IX, 284.

37 *Nevâdir*, II, 60.

38 Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 318.

39 *Keşf*, I, 275.

40 Muhammed Murtaza ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-muttakin bi şerhi esrâri lhyâi ulûmi'd-dîn*, Mısır, 1311, I, 454-455. 32 *Şuabü'l-îman*, IV, 154-155.

41 Hadisi birinci ve ikinci şekliyle kaydeden muasır müelliflerden el-Cebrî'nin de hadisi mevzu değil, zayıf görme eğiliminde olduğu anlaşılmaktadır, bk. *el-Müştebir*, s. 45-46.

42 Muhammed b. Cafer el-Kettânî, *Nazmu'l-mütenâsir mine'l-hadisi'l-mütevatir*, Beyrut, 1987, s. 185.

Ihyâ''daki akılla ilgili rivayetlerin genel bir değerlendirmesini yapan el-İrâ-kî de bu konuda şunları söylemektedir : "Musannifin akıl konusunda zikrettiği hadislerin hepsi zayıftır. Onun, bazıları hakkında cezm sıygası kullanması ise hata olup, reddedilecek bir husustur. Özetle pekçok hadis hâfızı akıl konusunda sahih bir hadis sabit olmadığını beyan etmişlerdir. Bunlardan biri olan Ömer b. Bedr el-Mavsîlî, *el-Muğni ani'l-hıfzi ve'l-kitâb bi kavlihîm lem yasıbha şey'un fı hâze'l-bâb* adlı eserinde bunu zikreder. Fakat eserinde zikrettiği bazı hadisler onun bu prensibiyle çelişir. Nitekim akıl konusunda bazılarına göre sahih rivayet varid olmuştur. Vallâhü a'lem".⁴³ Bu da göstermektedir ki belli konulardaki hadislerin mevzu olduğuna dair genel hükümler, her zaman gerçeği yansıtmamaktadır. Öte yandan yukarıdaki ifade-den el-İrâkî'nin de ikinci ve üçüncü şekliyle akıl hadisini en azından zayıf saydığı anlaşılmaktadır.

c-Makbul Diyenler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla akıl hadisinin ikinci şekliyle doğrudan makbul olduğunu söyleyen tek kişi ise es-Suyûtî'dir. O, hadisin bazı ravilerine yönelik birbirine zıt değerlendirmelerden ve kendince itibara alınabilecek bir tarihinin mevcudiyetinden hareketle hadisin ikinci şekliyle makbul bir aslı (senedi) olduğu sonucuna varmıştır.

Ona göre ikinci şekliyle akıl hadisinin sâlih (ihticaca elverişli) bir aslı vardır. Hadisin, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel tarafından babasının *ez-Zühd* isimli kitabına yaptığı ilavelerden oluşan *Zevâidü'z-Zühd* adlı eserinde el-Hasen el-Basrî'den merfu ve mürsel olarak rivayet edilen⁴⁴ tarihi es-Suyûtî'ye göre ceyyid (kabul edilebilir-ihticaca elverişli) bir isnada sahiptir.⁴⁵ Fakat es-Sehâvî bu rivayetin senedinde zayıf bir ravi bulunduğu kanaatindedir.⁴⁶ Ona göre hadisin isnadında yer alan Seyyar b. Hâtim bir çok ulemanın zayıf gördüğü ravilerden biridir.⁴⁷ Bununla birlikte onu tevsik edenler de bulunmaktadır. Nitekim İbn Hibban onu tevsik etmiş, *ez-Zehbî* de sâlihu'l-hadis (rivayeti itibar için alınan ravi) olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Bu da gösteriyor ki ikinci şekliyle akıl hadisi bir çok tarikten mevzu veya zayıf olmakla birlikte, en azından bir tariki es-Suyûtî'ye göre sened itibarıyla makbul görünmektedir. Ayrıca yine es-Suyûtî'ye göre hadisin bazı rivayetlerde Dâvûd b. el-Muhabber tarihiyle gelmiş olması da onun mevzu olmasını gerektirmez. Çünkü otorite âlimler (cimme) hadisi Dâvûd b. el-Muhabber'in tarihi dışında isnadlarla da rivayet etmişlerdir. Dolayısıyla hadis mevzu değil-

43 *ez-Zebîdî, İthâf*, I, 474.

44 es-Sehâvî, *el-Mekâsîd*, s. 198-199; es-Suyûtî, *el-Leâlî*, I, 130; Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 188, 317.

45 İbn Arrâk, *Tenzîhu'ş-şerîa*, I, 204; Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 188, 317; el-Aclûnî, *Keşf*, I, 275.

46 es-Sehâvî, *el-Mekâsîd*, s. 198; el-Aclûnî, *Keşf*, I, 275.

47 es-Sehâvî, *el-Mekâsîd*, s. 198-199.

48 Bk. *ez-Zehbî, Mîzan*, II, 253-254.

dir.⁴⁹ es-Suyûtî bu sebeple akıl hadisinin (ikinci rivayet) ittifakla mevzu olduğunu söyleyen ez-Zerkeşî'yi eleştirmekte ve onu bu hükmünde İbn Teymiyye'yi takip etmekle suçlamaktadır.⁵⁰ Kaldı ki Aliyyü'l-Kârî'nin belirttiğine göre Dâvûd b. el-Muhabber, es-Sehâvî'nin iddia ettiği gibi kezzâb (çok yalancı) bir ravi de değildir ve bir hadisin sahih olmaması erbabının malumu olduğu üzere onun mevzu olmasını gerektirmez.⁵¹ Bu durumda "akıl konusunda sahih hadis yoktur" şeklindeki genel hükümden, hadisin mevzu olduğunu anlamamak gerekmektedir.

Bu konuda farklı bir yaklaşıma sahip olanlardan biri de Muhammed İdris el-Kandehlevî'dir. el-Kandehlevî, ez-Zebidî'nin konuyu genişçe ele aldığına işaret ettikten sonra meseleyi şöyle özetler : "Bu hadis (ikinci ve üçüncü şekliyle) Ebû Ümâme, Âişe, Ebû Hureyre, İbn Abbas, el-Hasen gibi zevattan birçok tarikle rivayet olunmuştur. Bunların hepsi zayıf olmakla birlikte mecmuu kuvvet ifade eder".⁵² Bu da onun akıl hadisini dolaylı olarak makbul saydığını göstermektedir.

Netice itibariyle ilk yaratılan varlığın akıl olduğunu ifade eden bu rivayetler, çoğunluk tarafından mevzu bulunmuş, bazı alimler bazı tariklerden zayıf görmüşler, bir tanesi de en azından ikinci şekliyle bir tarikten makbul bulunmuştur. Muasır hadisçilerin biri ise hadisin makbuliyetine dolaylı olarak hükmetmiştir.⁵³

Kalem Hadisi

İlk yaratılan varlığın ne olduğu yolundaki rivayetlerin diğer bir bölümünü, kalemle ilgili hadisler oluşturmaktadır. Bu rivayetlere göre "Allah'ın ilk yarattığı şey, kalemdir". Şimdi kalem hadisinin rivayet şekillerini görelim :

1-İbn Abbas, İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur : "Allah'ın ilk yarattığı şey, kalemdir. Ona emretmiş o da olacak her şeyi yazmıştır".⁵⁴ Bu lafızlarla kalem hadisini Re-

49 el-Aclûnî, *Keşf*, I, 275.

50 Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât.*, s. 188.

51 Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 318.

52 *et-Ta'liku's-sabîh alâ Mişkâti'l-Mesâbih*, Lahor, ts. V, 294.

53 Dolayısıyla Çağfer Karadaş'ın, kaynak vermeksizin akıl hadisinin uydurma olduğu konusunda hadisçilerin ittifakı bulunduğunu ifade etmesi tam olarak gerçeği yansıtmamaktadır bk. "Hadisciler, Kelamcılar ve Sufilerin Hadis Anlayışlarına İki Örnek", s. 263-264. Bu konuda görüldüğü gibi ittifak değil, çoğunluk görüşü sözkonusudur. İttifak olduğu görüşü es-Sağânî ve İbn Teymiyye gibi ulemaya ait olup, teorik bir iddiadır.

54 Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed İbn. Ebî Şeybe, *el-Musannefî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Saïd el-Lahhâm, Beyrut, 1989, VIII, 341 (Evâil kitabı); Ebû Bekr Amr b. Ebî Asım en-Nebîl eş-Şeybânî, *el-Evâil*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saïd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1987, s. 6; a. mlf., *Kitâbü's-sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, Beyrut, 1980, I, 50; Ebû Ya'lâ Ahmed b. Ali el-Mavsîlî, *Müsmed*, thk. Hüseyin Selim Esed, Dimeşk, 1985, IV, 217- ••

zîn b. Muâviye, Übey b. Ka'b'dan da merfu olarak nakletmiştir.⁵⁵

2-Velid b. Ubâde, babası Ubâde b. es-Sâmit'in ölmeden önce kendisini çağırıp şöyle vasiyet ettiğini nakleder : "Oğulcuğum, Allah'tan kork ve bil ki, kaderin hepsine, hayrına da şerrine de iman etmedikçe Allah'tan asla korkmuş olmazsın. Bu itikat dışında ölürsen, ateşe girersin. Ben Rasullullah (s.a.)'in şöyle buyurduğunu işittim : 'Allah'ın ilk yarattığı şey, kalemdir; (onu yarattığı zaman) yaz, dedi. Kalem : Yâ Rab, neyi yazayım?, dedi. Allah şöyle buyurdu : Olan ve kıyamete kadar olacak bütün kaderi yaz"⁵⁶.

218; Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vâli'l-Kur'ân*, Beyrut, 1984, XIV, 14; et-Taberânî *el-Mu'cemu'l-kebir*, XI, 342, XII, 54; a. mlf. *el-Evâil*, thk. Ebû Hacer Muhammed es-Sâid b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut, 1986, s. 137, (es-Suyûtî'nin *el-Vesâil fî müsâmerati'l-evâil*i ile birlikte); Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn el-Âcurrî, *eş-Şeria*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakkî, Beyrut, 1983, s. 175-177 ve 178-179; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Beyrut, ts., II, 453-454, 498; Ebû Nuaym, *Hilye* VIII, 181-182; el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Haydarabad Deken, 1356, IX, 3; a. mlf., *el-Esmâ ve's-sifât*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Beyrut, ts., s. 378; ed-Deylemî, *el-Firdevs*, I, 11-13; Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen Ibn Asâkir, *Tehzîbu Târîhi Dimeşk*, thk. Abdülkâdir Bedran, Beyrut, 1979, I, 440; Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*, thk. Riyad Abdülhamîd Murad, Dimeşk, 1984, III, 217. Keza hadisi İbn Abbas'tan merfu olarak el-Bezzar da rivayet etmiştir. Bk. Nûruddin Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid*, Kahire, ts., VII, 190. Bunlara es-Suyûtî'nin tefsirinde verdiği şu isimleri de eklemek mümkündür : Abdürrezzak, el-Firyâbî, Saîd b. Mansûr, Abd b. Humeyd, İbnü'l-Münzir, İbn Merdâye, İbn Ebî Hâtim, Ebu's-Şeyh. Bk. *ed-Dürri'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*, Mısır, 1314, VI, 249.

55 el-Mağribî, *Cem'u'l-fevâid*, II, 429; İbnü'l-Esir, *Câmiu'l-usûl*, IV, 18.

56 Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlîsî, *Müsned*, Beyrut, ts., s. 79; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VIII, 347 (Evâil kitabı); Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1992, V, 317; et-Tirmizî, *Kader*, 16 ve *Tefsir*, 68 (Suretü Nun); Ebû Dâvûd, *Sünne*, 16; İbn Ebî Asım, *el-Evâil*, s. 5; a. mlf., *Kitâbü's-sünne*, I, 48-49; Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed ed-Dülâbî, *Kitâbü'l-künâ ve'l-esmâ*, Haydarabad Deken, 1322, I, 103; et-Taberî, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1987, I, 32-33; a. mlf., *Câmiu'l-beyân*, XIV, 14-18; el-Âcurrî, *eş-Şeria*, s. 177-178 ve 187; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 248; el-Beyhakî, *es-Sünen*, X, 204; Ziyâuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilvâhid el-Makdisî, *el-Ehâdisü'l-muhtâra*, thk. Abdülmelik b. Abdillâh b. Düheys, Mekke, 1993, VIII, 363. Ayrıca bk. Ebu'l-Fida İmâduddin İsmâil b. Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, İstanbul, 1984, VIII, 210-213 ve V, 448; el-Aclûnî, *Keşf*, I, 309; Ahmed Abdurrahman el-Bennâ, *Minhatü'l-ma'bûd fî tertîbi Müsnedi'r-Tayâlîsî Ebî Dâvûd*, Beyrut, 1400, II, 79; a. mlf., *el-Fethu'r-rabbânî li tertîbi Müsnedi'l-İmam Ahmed ibn Hanbel eş-Şeybânî*, Beyrut, 1396, I, 134-135; hadisin şerhi için bk. el-Bennâ, *Bülûğu'l-emânî min esrâri'l-Fethi'r-rabbânî*, Beyrut, 1396, I, 134-135; Ebu'l-Aliy Muhammed Aâdurrahman b. Abdirrahîm el-Mübârekfûri, *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerhi Câmiu't-Tirmizî*, Kahire, 1965, VII, 368, 370 ve IX, 232-233.

3-Hadis Hz. Ali ve yine Ebû Hureyre'den benzeri fakat ilave lafızlarla, ayrıca Allah'ın önce kalemî sonra akli yarattığı şeklindeki bir ifadeyle nakledilmiştir.⁵⁷

Ulemanın Hadis Hakkındaki Görüşleri

Ulemanın hadis hakkındaki değerlendirmelerine gelince İbn Hacer el-Askalânî, ilk yaratılan varlık konusunda varid olan hadisin kalem hadisi olduğunu belirtir ve onun akıl hadisinden daha sağlam bir yolla geldiğini tasrih eder.⁵⁸ İbn Hacer el-Heytemî de *el-Fetâvâ el-hadîsiyye*'de bunun muhtelif tariklerden sahih olarak geldiğini ifade etmiştir.⁵⁹ İbn Ebî Âsım'ın *el-Evâ'il*'ini tahkik eden Ebû Hâcer Zağlûl'un dipnotta kaydettiğine göre et-Taberânî'nin *el-Evâ'il*'deki rivayetinin isnadı sahih ve ravileri sikadır.⁶⁰ et-Taberânî'nin İbn Abbas rivayetinin leyyin (hafif zayıf) olduğu söylenmekle birlikte,⁶¹ Nûruddin el-Heysemî, hadisi el-Bezzar ve et-Taberânî'nin rivayet ettiklerini söyledikten sonra, ravilerinin sikâ olduğunu kaydeder.⁶² es-Suyûtî, Ebû Ya'lâ el-Mavsîlî'nin İbn Abbas'tan merfu olarak naklettiği hadisin isnadı hakkında hasen hükmünü verir.⁶³ Hadisi İbn Abbas'tan mevkuf olarak bazı ilavelerle nakleden el-Hâkim ise, hadisin sahih olduğunu belirtmiş, ez-Zehabî de onu onaylamıştır.⁶⁴

Kalem hadisini ikinci şekliyle kaydeden et-Tirmizî ise hadisin bir yerde garib,⁶⁵ diğer bir yerde hasen sahih garib⁶⁶ olduğunu ifade etmiştir. Hadisi *Sünen*'inin Sünnet bölümünde zikreden Ebû Dâvûd hadis hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Bu ise onun, metodu gereği hadisi sâlih (ihticaca elverişli) kabul ettiği anlamına gelmektedir.⁶⁷ et-Taberî de kalem hadisinin birinci ve ikinci şekliyle sahih ve sabit olduğunu belirttikten sonra bu konudaki İbn Abbas ve Ubâde b. es-Sâmit rivayetlerini sı-

57 el-Hakim et-Tirmizî, *Nevâdir*, II, 60-61; İbn Adiy, *el-Kâmil*, VI, 2272-2273; Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, Beyrut, ts., XIII, 40; es-Suyûtî, *el-Leâlî*, I, 130-132; eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 478-479; ayr. bk. ez-Zebîdî, *İthâf*, I, 454-455.

58 es-Sehâvî, *el-Mekâsîd*, s. 199; Aliyyü'l-Kârî, *el-Mevzûât*, s. 82;

59 el-Aclûnî, *Kesf*, I, 309.

60 Bk. s. 6.

61 el-Mağribî, *Cem'u'l-fevâid*, II, 202.

62 Bk. *Mecmau'z-zevâid*, VII, 190.

63 *Tahrîcu ehâdîsi Şerhi'l-Mevâkıf*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlı, Beyrut, 1986, s. 123.

64 *el-Müstedrek*, II, 453-454 ve 498; ayrıca bk. es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, VI, 249, el-Mübârekfûrî, *Tuhfe*, VI, 370.

65 et-Tirmizî, *Kader*, 16; şerhi için bk. el-Mübârekfûrî, *Tuhfe*, VI, 369-370.

66 et-Tirmizî, *Tefsir*, 68 (Suretü Nun); şerhi için bk. el-Mübârekfûrî, *Tuhfe*, IX, 232-233.

67 Bu konuda bk. Ahmed Naîm, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi (Mukaddime)*, Ankara, 1980, I, 260-261.

ralar.⁶⁸ İbn Teymiyye kalem hadisinin sahih olduğu kanaatindedir.⁶⁹ İbn Ebî Âsım'ın *es-Sünne* adlı eserini tahkik eden el-Elbânî ilk iki şekliyle hadisin sahih olduğunu söylemektedir.⁷⁰ el-Kettânî de mütevatir hadislerle dair eserinde kalem hadisinin sahih olduğunu belirtmiştir.⁷¹

Kalem hadisi Ebû Hanife'nin *Vasiyyet*'inde de hadis olduğuna işaret edilmeksizin ve "Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir" ifadesi bulunmaksızın kaydedilmiş; ibare ayrıca Kamer Suresi'nin 52-53. ayetleriyle desteklenmiştir.⁷² Anlaşılan o ki hadisin konuyla ilgili kısmı ve de bağlamı teşkil eden kaderlerin takdiri yönü alınmış, baş tarafı hafzedilmiştir. Bu da gösteriyor ki kalem hadisi Ebû Hanife nezdinde makbul olup, itikadi bir konuda delil olarak kullanılmıştır.⁷³

Üçüncü şekliyle ise hadisin sabit olmadığı anlaşılmaktadır. İbn Adiy, bunun batıl ve münker (murdud) olduğunu söylerken,⁷⁴ ez-Zehabî de bu hadisin batıl olduğu görüşünde onu tasdik ve takip etmiştir.⁷⁵ Bu şekliyle hadisin bir tarikhinde İmam Mâlik de bulunmaktadır. Ancak ed-Dârakutnî hadisin İmam Mâlik'ten rivayetinin gayr-i mahfuz olduğunu (sabit olmadığını) ve isnadların karıştırılmış olmasından korktuğunu söylemektedir.⁷⁶ Hadisin üçüncü şekliyle varid olan diğer tarikleri de zayıf ve mevzu bulunmuştur.⁷⁷

68 Bk. *Tarih*, I, 32-33. Bu rivayetleri, İbn İshak'ın "Allah'ın ilk yarattığı şey nur ve zulmettir" şeklindeki görüşüyle karşılaştıran et-Taberî, kalem hadisini daha muteber ve doğruya daha yakın bulmaktadır. Bk. *Tarih*, I, 34.

69 *Buğyetül-murtâd*, s. 275 vd.

70 I, 48-50.

71 el-Kettânî, *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 185.

72 Ebû Hanife en-Nu'man b. Sâbit el-Kûfî, *Kitâbu Vasiyyeti'l-İmam Ebî Hanife en-Nu'man b. Sâbit el-Kûfî fi't-tevhîd*, İstanbul, 1981, s. 75.

73 Ayrıca buradan onun, hadisin Kur'an'a arzı metodunu uyguladığı ve hadisin muhtevasını Kur'an'a uygun bulduğu için kabul ettiği ve nihayet Kur'an'a paralel haber-i vahidi itikadi konularda delil olarak kullandığı sonucu çıkarılabilir.

74 *el-Kâmil*, VI, 2272-2273; es-Suyûtî, *el-Leâli*, I, 130-131.

75 es-Suyûtî, *el-Leâli*, I, 131.

76 es-Suyûtî, *el-Leâli*, I, 131.

77 eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 479; ayr. bk. el-Aclûnî, *Keşf*, I, 309-310; ez-Zebidî, *İthâf*, I, 454-455. Burada şuna işaret etmek gerekir ki hadisçiler, iddia edildiği gibi (Cağfer Karadaş, "Hadisciler, Kelamcılar ve Sufilerin Hadis Anlayışlarına İki Örnek", s. 264) kalem hadisini kabullenmede zorlanmış değillerdir. Ayrıca kalem hadisinin kaynağı eş-Şevkânî'nin *el-Fevâid*'i değildir. Burada kalem hadisi üçüncü şekliyle yer almaktadır ki bunun da mevzu veya çok zayıf olduğu zaten belirtilmiştir. İlk iki şekliyle ise hadis, ilk dönemlerden itibaren yukarıda görüldüğü gibi muteber kaynaklarda yer almış ve hakkında gerekli değerlendirmeler yapılmıştır. Dolayısıyla söz konusu makalede hadisin mevzu bir varyantına atıfta bulunarak uydurma olduğunu ima etmek tutarlı bir yaklaşım olmasa gerektir. Öte yandan yine aynı makalede (s. 264) Ebû Nuaym'ın kalem hadisinin sağlam bir senedinin bulunmadığını söylediği ••

İlk Yarattılan Varlık Konusunda Diğer Görüşler

Akıl ve kalem dışında Allah'ın ilk yarattığı varlığın ne olduğuna dair başka bazı rivayet ve görüşler daha bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri, daha ziyade mutasavvıfların itibar ettikleri "nûr-i muhammedî" görüşüdür. Buna göre ilk yaratılan varlık Hz. Peygamber'in nûrudur.⁷⁸ Mutasavvıfların bu konuda Abdürrezzak b. Hemmâm'ın Câbir'den naklettiği "Allah'ın ilk yarattığı şey Peygamberinin nûrudur, ya Câbir.." şeklinde başlayan uzun bir hadise istinad ettikleri görülür.⁷⁹ Nitekim el-Kastallâni'nin de bu rivayete dayanarak ilk varlığın nûr-i muhammedî olduğunu kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁸⁰ es-Suyûtî ise, bu lafızla hadisi bulamadığını belirtir.⁸¹ Mağribli âlim el-Kettânî de nûr-i muhammedînin ilk yaratılan varlık olduğunu kabul etmiştir.⁸²

iddia edilmektedir. Bu iddia da doğru değildir. Çünkü Ebû Nuaym atıfta bulunulan yerde (*Hilye*, VIII, 181) birinci şekliyle yani Ibn Abbas rivayetiyle kalem hadisini naklettikten sonra, verdiği rivayette ravilerin teferrüd ettiğini söylemektedir. Bu da hadisin o tarikten ferd yani garib olduğunu gösterir. Bir hadisin garib olması ise her zaman zayıf veya mevzu olmasını gerektirmez. Nitekim Ebû Nuaym hemen akabinde hadisi Ibn Abbas'tan başkalarının da naklettiğini, bazılarının hadisi ondan merfu, bazılarının da mevkuf olarak rivayet ettiklerini eklemektedir. Ayrıca hadisi merfu ve muttasıl olarak Ubâde b. es-Sâmit ve Ibn Ömer'in de rivayet ettiklerini belirtmek suretiyle hadisin şahid ve mütâbillerinin bulunduğunu, böylece garib olmaktan çıktığını göstermek istemiştir (bk. *Hilye*, VIII, 181-182). Ebû Nuaym Ubâde rivayetini de kitabında kaydetmiştir (*Hilye*, V, 248). Dolayısıyla Ebû Nuaym kalem hadisinin sağlam bir senedi bulunmadığını değil, tam aksine sağlam ve makbul bir rivayet olduğunu ispat etmektedir.

78 Mesela bk. Aziz Mahmud Hüdâî, *Âlem'in Yarattılışı ve Hz. Muhammed'in Zuhûru*, trc. Kerim Kara-Mustafa Özdemir, İstanbul, 1997, s. 93-95. Mutasavvıfların bu konudaki kanaatleri hakkında genel bilgi için şu eserlere bakılabilir : Cemil Meriç, *Işık Doğudan Gelir*, İstanbul, 1984, s. 181 vd.; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 147 vd.

79 Hadis hakkında bk. el-Aclûni, *Kesf*, I, 311-312. el-Aclûni burada hadisin sıhhat derecesi hakkında herhangi bir görüş belirtmemekte, sadece metnini vermekle yetinmektedir. Fakat hadisin yorumu ve diğer rivayetlerle telif yolundaki bazı görüşleri kaydetmesinden onun hadisi makbul kabul ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Cağfer Karadaş'ın adı geçen makalesinde el-Aclûni'nin bu hadisi sahihe çıkarmak için kendisini zorladığı ifade edildikten sonra yegane kaynak olarak Abdürrezzak'ın *el-Musannef*'ini gösterdiği belirtilmektedir ("Hadisciler, Kelamcılar ve Süfîlerin Hadis Anlayışlarına İki Örnek", s. 264). Oysa ki *Kesfü'l-hafâ*'da *el-Musannef* kaydı yoktur. Orada sadece Abdürrezzak'ın hadisi rivayet ettiği kaydedilmiştir. Bu, hadisi mutlaka *el-Musannef*'inde rivayet ettiği anlamına gelmez. Hadisi *Tefsir*'inde de rivayet etmiş olabilir. Dolayısıyla hadisin *el-Musannef*'e nispeti açık değildir. Netice itibareyle sıhhat derecesi bir yana hadisin *el-Musannef*'te bulunmamasına dayanarak batıl olduğuna hükmetmek ilmi bir tavır görünmemektedir.

80 Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Kastallâni, *el-Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-menheci'l-muhammediyye*, thk. Salih Ahmed eş-Şâmi, Beyrut, 1991, I, 71 vd.

81 Bk. *Tabricu ehâdis*, s. 123.

82 Bk. *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 185.

Öte-yandan Mutezile'den en-Nazzam'ın talebelerinden Ahmed b. Hâbîb ve el-Fadl el-Hadsî, (üçüncü şekliyle) akıl hadisinde geçen akıl, ilk akıl ya da faal akıl şeklinde yorumladıktan sonra⁸³ daha da ileri giderek bu ilk aklın Hz. İsa olduğunu iddia etmişlerdir. Onlara göre Mesih bedene bürünmeden önce akıl idi.⁸⁴

Akil, kalem ve nûr-i muhammedî dışında varid olan diğer bazı rivayetler, ilk varlığın arş olduğuna delil sayılmaktadır. Bunlardan biri olan İmran b. Husayn hadisine göre Peygamber Efendimiz, kendisine Allah'ın yer ve gökleri yaratmadan önce nerede olduğunu soran birisine şu cevabı vermiştir : "Allah vardı ve onunla birlikte başka hiç bir şey yoktu, arşı suyun üzerindeydi. Sonra Allah Teâlâ zikirdeki her şeyi yazdı. Sonra gökleri ve yeri yarattı".⁸⁵ Hadiste geçen zikir ifadesi levh-i mahfuz olarak anlaşılabilir. Burada esasen arşın ilk varlık olduğuna dair tam bir sarâhat bulunmamakta, bilakis rivayet suyun da mevcudiyetine işaret etmektedir. Bununla birlikte bir çok âlim bu hadisi arşın önce yaratıldığına delil olarak kullanmıştır. Nitekim hadisin izahı sadedinde Kâmil Miras özetle şu faydalı malumatı vermektedir : "Arş Allah'ın kudretinin tecelli ettiği ilk mahluktur. Kalam âlimleri ile kadîm hükemâ arşı, kâinatı her cihetten ihâta eden müstedir bir felektir, diye tarif ederler. Dokuzuncu felek ve felek-i atlas da derler. Rivayet uleması bu tahtın ayakları bulunduğunu da kabul etmişlerdir. Fakat ulemanın muhakkiklerine göre şeriat örfünde varid olan arşın hakikatını tahdid ve takdir beşerin akli idraki haricindedir. Bu babda varid olan haberlerde arşın mahiyeti değil, mevcûdât-ı mümkineye nisbetle büyüklüğü bildirilmiştir".⁸⁶

Yine Hafız Ebû Ya'lá el-Hemedânî'nin naklettiğine göre cumhur ulema arşın önce yaratıldığı kanaatindedir. Bu konuda ayrıca, İbn Cerîr et-Taberî'nin İbn Abbas'tan ve Müslim'in⁸⁷ Abdullah b. Amr'dan naklettiği hadisi de delil getirirler. Buna göre "Allah, arşı suyun üzerinde olduğu halde yer ve göklerin yaratılmasından elli bin sene önce mahlûkâtın kaderini tayin etmiştir".⁸⁸ Bu hadis mahlûkât yaratılmadan çok önce arşın mevcudiyetine delalet etmektedir. Ancak burada da arş ya da suyun hangisinin önce oldu-

83 Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Mûlel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Seyyid Kiyânî, Kahire, 1976, I, 63.

84 Ebû Mansur Abdülkâhîr b. Tâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Kahire, ts., s. 166. Onlar bununla ahirette Allah'ın görüleceği, görülecek olanın ilk akıl yani Mesih olduğu sonucuna varmışlardır. Görüşleri ve tenkidi için bk. el-Bağdâdî, a. yer; eş-Şehristânî, a. yer.

85 Ahmed, *Müsned*, IV, 426; el-Buhârî, *Bed'u'l-halk*, I, (yorumu için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, VI, 221); el-Beyhakî, *el-Esmâ*, s. 375; a. mlf. *es-Sünen*, IX, 2-3; el-Âcurrî, *eş-Şerîa*, s. 176-177.

86 Kâmil Miras, *Sahîb-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara, 1986, IX, 7.

87 Müslim, *Kader*, 2; el-Beyhakî, *el-Esmâ*, s. 374; el-Âcurrî, *eş-Şerîa*, 176.

88 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ahmed Abdülvehhab Fütayh, Kahire, 1992, I, 7-8.

ğuna dair bir sarahat yoktur. İbn Teymiyye de arşla ilgili ayete⁸⁹ ve İmran b. Husayn hadisine dayanarak arşın önce yaratıldığını kabul etmiştir.⁹⁰ İbn Teymiyye'nin yanısıra Mücahid ve bir çok ulema da bu görüşü benimsemiştir. eş-Şibli de bu görüşün doğru olduğunu söylemektedir.⁹¹ Nitekim Mücahid'den nakledildiğine göre önce arş, sonra su, sonra hava ve daha sonra sudan yeryüzü yaratılmıştır.⁹² Ancak İbn Teymiyye'ye göre hadisin bazı varyantlarında olduğu gibi 'gökleri ve yeri yarattı' ifadesi (sümme) ile değil de (vav) ile ma'tuf ise bu durumda ilk varlığın ne olduğu tasrih edilmiş olmaz.⁹³ Çünkü (vav) mutlak cem için olup tertip ifade etmemektedir.

Diğer bir kısım ulemaya göre ise su arştan önce yaratılmıştır. Bu grubun delillerini ise Ahmed b. Hanbel'in Ebû Rezîn el-Ukaylî'den merfu olarak naklettiği hadis⁹⁴ ile es-Süddî'nin muhtelif tariklerden rivayet ettiği haberler oluşturmaktadır. Buna göre de "Allah sudan önce hiç bir şeyi yaratmamıştır" ve "su arştan önce yaratılmıştır".⁹⁵ Esasen İmran hadisi de bu grubun görüşüne delil olabilir. Hadiste "arş suyun üzerindeydi" denildiğine göre en azından suyun arştan önce yaratılmış olması icab eder. Bu durumda denebilir ki, su ilk varlık, arş ikinci mahluktur.⁹⁶ Nitekim el-Beyhakî de İmran hadisini naklettikten sonra "arşı suyun üzerindeydi" ifadesini "yani sonra suyu yarattı, suyun üzerinde arşı yarattı, kalemi yarattı ve ona emretti, o da zikirdeki her şeyi yazdı" şeklinde anlamıştır.⁹⁷ Daha sonra naklettiği Ebû Rezîn hadisi de bunu desteklemektedir. Bu rivayete göre Peygamber Efendimiz kendisine Allah'ın yer ve gökleri yaratmadan önce nerede olduğunu soran Ebû Rezîn'e şu cevabı vermiştir : "Allah amâda idi. Onun ne üstünde hava vardı, ne de altında. Sonra suyun üzerinde arşı yarattı".⁹⁸ Nevarkî el-Kevserî hadisi ve el-Beyhakî'nin hadis hakkındaki yorumlarını tenkit etmiştir. el-Kevserî isnadında meçhul bir ravi olan ve münker (merdud) olma ihtimali bulunan böyle garib bir hadisin itikadi bir konuda delil olamayacağını söyler. el-Beyhakî'nin "amâ"nın manası hakkındaki yorumlarını beğenmeyen el-Kevserî, hadisin ravisi Yezîd b. Hârun'un "yani onunla birlikte hiç bir şey yoktur" şeklindeki açıklamasını daha doğru bulur.⁹⁹

İlk yaratılan varlık konusunda diğer bir görüş İbn İshak'a aittir. Ona gö-

89 Hud, 7.

90 *Mecmûu Fetâvâ*, II, 275; XVIII, 212-213; *Buğye*, s. 292 vd.

91 Muhammed b. Abdillâh eş-Şibli, *Mehâsinü'l-vesâil fî ma'rifeti'l-evâil*, thk. Muhammed Altuncî, Beyrut, 1992, s. 398.

92 el-Beyhakî, *el-Esmâ*, s. 378-379.

93 *Mecmûu Fetâvâ*, XVIII, 220-221.

94 *Müsned*, IV, 11-12; ayrıca bk. et-Tirmizî, Tefsir, 11 (Suratü Hud); İbn Mâce, Mukaddime, 13.

95 el-Kastallânî, *el-Mevâhib*, I, 71-74.

96 Miras, *Tecrid*, IX, 7.

97 el-Beyhakî, *es-Sünen*, IX, 2-3.

98 el-Beyhakî, *el-Esmâ*, s. 376.

99 el-Beyhakî, *el-Esmâ*, s. 376 (Dipnot)

re Allah'ın ilk yarattığı şey aydınlık ve karanlık (nur ve zulmet) tır.¹⁰⁰ el-Kettânî, yukarıdakilere (akıl, kalem, nûr-i muhammedî, arş ve su vb.) ilave olarak kâmiş, levh-i mahfûz ve ruh hakkında da rivayetler bulunduğuna işaret etmektedir.¹⁰¹

Neticede bütün bu rivayetler Allah'ın ilk olarak bir şey yarattığına delalet etmektedir. Hatta el-Kettânî'ye göre ilk olarak bir şey yaratıldığına dair rivayetler (manen) tevatür derecesine ulaşmıştır.¹⁰² Ancak neyin önce yaratıldığı konusu tevatürün dışındadır.

Rivayetleri Telif Gayretleri

a-İlk Varlıkları Aynileştirme

Sihhat dereceleri aynı olmamakla beraber akıl, kalem, nûr-i muhammedî, arş ve sudan her birinin ilk varlık olduğunu gösteren rivayetler bulunması bazı âlimleri, rivayetleri telif etme yoluna götürmüştür. Bu sebeple bazı mutasavvıflar kalemin nûr-ı muhammedî ile aynı şey olduğunu söylerken,¹⁰³ bazı kelamcılar da kalemle akıl ve cevheri aynileştirdikleri görülmüştür.¹⁰⁴ Nitekim, filozofların “akıllar, meleklerin en azametlisi ve mahlûkâtın ilk yaratılanlarıdır” şeklindeki görüşlerini ve ardından akıl hadisini naklettikten sonra, kalem hadisindeki kalemin bu ilk akıl olabileceğini ifade eden el-Beyzâvî'nin de aynı kanaati paylaştığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Aziz Nesefî de bir mutasavvıf olmasına rağmen felsefi bir yorumu benimseyerek akıl ile kalemin aynı şey olduğunu, hatta nur, ruh, arş gibi şeylerin de ilk aklın muhtelif isimlerinden ibaret bulunduğunu söylemektedir.¹⁰⁶ Nitekim İbn Arabî de felsefecilerin akl-ı evvel dediklerinin aslında kalem olduğunu¹⁰⁷ belirtmek suretiyle bu telifçi anlayışa iştirak etmiştir.

Nevarkî İbn Teymiyye akılla kalemi aynileştirme gayretinde olan filozoflarla bazı kelamcıları tenkid eder. Ona göre kalemin felsefedeki akl-ı evvel olarak yorumlanması Allah ve rasulünün muradı değil, kendi muradlarıdır.¹⁰⁸ İbn Teymiyye, el-Gazzâlî gibi felsefeye savaş açmış bir âlimin bile filozoflara uyararak kalemle aklı aynileştirmesini yadırgamakta ve tenkit etmektedir.¹⁰⁹

100 et-Taberî, *Tarih*, I, 34.

101 Bk. *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 185.

102 *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 185. İlk varlık konusundaki rivayet ve yorumların bir özeti için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, VI, 221.

103 ez-Zebîdî, *İthâf*, I, 453.

104 Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, Kahire, 1308, VIII, 184.

105 Ebu's-Senâ Şemsüddîn b. Mahmud el-İsfehânî, *Metâliu'l-enzâr*, Amire, 1257, I, 369-370; el-Aclûnî, *Keşf*, I, 275.

106 Azizüddin Nesefî, *Tasavvufu İnsan Meselesi İnsân-ı Kâmil*, trc. Mehmet Kanar, İstanbul, 1990, s. 101-103 ve 173-174.

107 Çağfer Karadaş, “Hadisciler, Kelamcılar ve Sufilerin Hadis Anlayışlarına İki Örnek”, s. 264.

108 *Mecmûu Fetâvâ*, I, 245.

109 *Buğye*, s. 276.

b-İlk Varlıklar Arasında Sıralama

Diğer taraftan bazı âlimler de aynileştirme yerine bir sıralamaya gitmeyi tercih etmişlerdir. Mesela Mücahid'e göre sıralama şöyledir : Arş, su, hava ve sudan yaratılan yeryüzü.¹¹⁰ Yine İbn Teymiyye konuyla ilgili sahih rivayetlere bakarak önce arşın, sonra suyun ve sonra kalemin yaratıldığı kanaatinde dir.¹¹¹ Kalemin ilklığına gelince bu da kalemin bu alemde n yaratılan ilk varlık olması anlamındadır, mutlak anlamda her şeyden önce yaratılmış değildir.¹¹²

el-Kastallâni'ye göre ise sıralama şöyledir : Nûr-i muhammedî, su, arş ve kalem. Kalemin ilk yaratılan varlık olduğunu gösteren hadis ise "nûr-i muhammedî, su ve arş dışında ilk yaratılan varlık" şeklinde anlaşılmalıdır.¹¹³

İbn Cerîr et-Taberî'nin naklettiğine göre es-Süddî'nin İbn Abbas ve İbn Mes'ud'dan rivayet ettiği bazı haberlere dayanarak bazı âlimler mutlak olarak önce suyun daha sonra arşın yaratıldığı kanaatinde dirler. Kalem ve diğer varlıklar onlardan sonra gelmektedir.¹¹⁴ Nitekim el-Beyhakî İbn Abbas'tan gelen kalem hadisi ile suyun ilklığını vurgulayan bu rivayetleri şöyle telif eder : "Allâhü a'lem, Hz. Peygamber 'suyun, rüzgarın ve arşın yaratılmasından sonra Allah'ın ilk yarattığı şey kalem dir" demek istemiştir".¹¹⁵ Burada ilk yaratılan varlıklar sıralamasına rüzgarın da eklendiğini görmekteyiz. Diğer bir sıralamaya göre de sırasıyla su, arş, kürsî ve göklerle yer tabakaları yaratılmıştır.¹¹⁶

Diğer bir grup ulema ise kalemin mutlak manada ilklığı konusunda ısrar etmektedir. et-Taberî ve İbnü'l-Cevzî gibi bazı âlimler bu görüştedirler.¹¹⁷ Başka bir kanaate göre ise önce kalem sonra kürsî, sonra arş, sonra hava ve karanlık, sonra su yaratılmış, sonra Allah arşını suyun üzerine koymuştur.¹¹⁸ Diğer bir sıralamaya nazaran ise Allah önce levhi yarattı, sonra arşı varet ti. Arş su üzerindeydi. Sonra kürsîyi yarattı, kürsî arş içindeydi.¹¹⁹

Nihayet bir yoruma göre de bu rivayetlerde yer alan ilklık her şeyin kendi cinsine nispetledir. Mesela Allah'ın nurlar içinde ilk yarattığı nûr-i muhammedîdir, gibi.¹²⁰ Ancak el-Kettâni rivayetlerin halli konusundaki bu yoru-

110 el-Beyhakî, *el-Esmâ*, s. 378-379.

111 *Buğyye*, s. 292 vd.

112 *Buğyye*, s. 302; *Mecmûu Fetâvâ*, II, 275, XVIII, 212-213; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 7-8.

113 el-Kastallâni, *el-Mevâhib*, I, 71-74.

114 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 7-8; el-Kastallâni, *el-Mevâhib*, I, 71-74.

115 el-Beyhakî, *el-Esmâ*, s. 378. Hud 7 ayetiyle ilgili olarak kendisine sorulan bir soru üzerine İbn Abbas, suyun rüzgarın sırtında olduğunu söylemiştir. el-Beyhakî, a. yer.

116 Miras, *Tecrid*, IX, 7.

117 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 7.

118 İbn Kesîr, *el-Bidâye*, I, 8.

119 İ. Lütfî Çakan-Mehmet Solmaz, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi*, İstanbul, 1994, s. 11.

120 el-Kastallâni, *el-Mevâhib*, I, 71-74; el-Aclûni, *Kesf*, I, 312.

ma katılmakla birlikte nûr-i muhammedîyi bundan istisna etmiştir. Çünkü ona göre, onun ilklîği mecazi değil, hakikidir. Onun dışındaki varlıkların ilklîği ise izafi ve nisbidir. Buna göre bu ilk varlıklardan her biri kendi cinsinin ilk mahluğudur. Mesela arş, yoğun cisimlerin ilk yaratılanıdır; akıl, latif cisimlerin ilkidir; kamyş bitkisel varlıkların ilk yaratılanıdır, gibi. Yine de en iyisini Allah Teâlâ bilir.¹²¹

Sonuç

Netice olarak şunu söylemek mümkündür ki ilk yaratılan varlığın ne olduğu konusunda muhtelif rivayetler ve genelde bu rivayetlerin yönlendirdiği muhtelif görüşler ortaya çıkmıştır. Burada ilk varlık olarak adı geçen varlıkları topluca tekrar zikredelim: Akıl, kalem, nûr-i muhammedî, arş, su, kürsî, levh-i mahfûz, kamyş, ruh, hava, rüzgar, aydınlık ve karanlık.

Bu rivayetlerden, hadis kritiği açısından, akıl hadisi genellikle mevzu veya zayıf, kalem hadisi makbul kabul edilmiştir. Kalem hadisi dikkatle incelendiğinde görülür ki ilk varlığın ne olduğu ve mahiyetinin tayin ve takdiri şeklindeki felsefî bir problemden ziyade, hayır ve şerriyle bir bütün halinde kadere inanmanın önemi vurgulanmaktadır. Hadiste kalemin zikredilmesi ise kaderin ezelde Allah tarafından takdir edildiğine işaret olmalıdır. Nitekim el-Lakkânî *Cevhere* şerhinde kalemin Allah'ın yarattığı nûrânî bir cisim olduğunu, ona, olan ve kıyamete kadar olacak her şeyi yazmasını emrettiğini, bunun hakikatini kesin olarak tayin etmekten kaçınmak gerektiğini ifade etmektedir.¹²²

Nûr-i muhammedî konusundaki bazı rivayetler ise daha çok mutasavvıflar arasında revaç bulmuştur. Diğer rivayetlere gelince bunlardan bazıları sahih, bazıları zayıftır. Bazılarının ise sahih olmakla birlikte ilk varlığa delalet konusunda tam bir sarahate sahip bulunmadığını, ancak istidlalen bazı yorumlara vesile olduklarını söyleyebiliriz. Bu sebeple bu konuda ulemanın görüşleri de bazı yorumlardan ibaret kalmış, her biri dolaylı veya dolaysız delillerle görüşünü desteklemeye çalışmıştır. Esasen tamamen metafizik mahiyette olan ve zaman-mekan boyutlarını aşan böylesine gaybî bir meselede kesin bir şey söylemenin zorluğu da ortadadır.

Öte yandan bu konudaki rivayetler incelendiğinde bunların da genelde ilk varlığı tespit sadedinde değil, kaderlerin çok önceden tayin olunduğunu vurgulamak için sevk edildiği görülecektir. Başka bir ifadeyle makbul rivayetlerin bağlamını felsefî bir problem olarak ilklîk değil, kader problemi teşkil etmektedir.¹²³ Dolayısıyla neyin ilk önce yaratıldığı o kadar büyük önem taşımamaktadır. Önemli olan Allah'ın kudret ve azametiyle kâinatı

121 *Nazmu'l-mütenâsir*, s. 185.

122 el-Aclûnî, *Keşf*, I, 310.

123 Nitekim Ebû Hanîfe de *Vasiyyet*'inde kalem hadisini kaderlerin takdiri bağlamında zikretmiştir, bk. s. 75. Bu da bizim ilk varlık rivayetlerinin bağlamının takdir olduğu yönündeki kanaatimizi desteklemektedir.

hükümlerinin zihinlere yerleştirilmesidir. Bu anlamda kesin olarak neyin önce yaratıldığını ve bu varlıkların nasıl bir mahiyete sahip olduklarını ancak Allah bilir.

Kıbrıs tarihi çalışmalarına bir katkı: "Avrupa devletlerinin nüfus ve arazi istatistiği"

Özet

İstanbul Üniversitesi Naci Erzurumluoğlu Tarih Enstitüsü'nde, 1990 yılında hazırlanan "Avrupa devletlerinin nüfus ve arazi istatistiği" isimli tez çalışması, "Kıbrıs tarihi" başlığı altında yayınlanmıştır. Özet olarak, bu çalışma ve bu kitap, Kıbrıs'ın gelecekteki gelişimini ve gelişimini etkileyen faktörleri, özellikle nüfus ve arazi istatistiği açısından incelemektedir. Ayrıca bu kapsamda Kıbrıs'ın demografik yapıları da değerlendirilmiştir.

Yazarının İsmail ve Fatih,

1- Erciyes Üni. (Erciyes)

Araştırma konusu, Kıbrıs tarihinde bilgi edinilmesini amaçlayan, İsmail ve Fatih Erzurumluoğlu'nun çalışmasıdır. Türkiye

Yazarının İsmail ve Fatih, 2000 yılında hazırlanan "Avrupa devletlerinin nüfus ve arazi istatistiği" isimli tez çalışması, "Kıbrıs tarihi" başlığı altında yayınlanmıştır. Özet olarak, bu çalışma ve bu kitap, Kıbrıs'ın gelecekteki gelişimini ve gelişimini etkileyen faktörleri, özellikle nüfus ve arazi istatistiği açısından incelemektedir. Ayrıca bu kapsamda Kıbrıs'ın demografik yapıları da değerlendirilmiştir.

1 Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Naci Erzurumluoğlu Tarih Enstitüsü'nde hazırlanmıştır. Bu çalışmanın hazırlanmasında İsmail ve Fatih Erzurumluoğlu'na teşekkür ederim.

2 William Playfair istatistik bilimin atasına değil, bir İngiliz tüccarına, Sir James Mackintosh ve arkadaşlarına aittir. İngiltere'nin tüccar ve bilim insanları için nüfus ve arazi istatistiği hakkında yazdığı raporlar, Playfair ile ilgili olarak, Paris'te yayınlanmıştır. "Annuaire de la Bibliothèque Nationale de la France", No 136, Paris, 31, s. 1055.

3 Başbakanlık Kütüphanesi, nüfus ve arazi istatistiği hakkında yazdığı raporlar, Playfair ile ilgili olarak, Paris'te yayınlanmıştır. "Annuaire de la Bibliothèque Nationale de la France", No 136, Paris, 31, s. 1055.